

„LIDSKÁ PSYCHA JE INTERNACIONÁLNÍ.“ K SURREALISMU A ČESKÉ DOBOVÉ DEBATĚ

LENKA BYDŽOVSKÁ

Ústav dějin umění AV ČR, v. v. i.; bydzovska@udu.cas.cz

ABSTRACT

“The Human Psyche is International.” On Surrealism and the Czech Period Debate

On the front page of the Czech-French International Bulletin of Surrealism, published in spring 1935 by the Surrealist Group in the Czechoslovakia in direct collaboration with André Breton and Paul Eluard, Vítězslav Nezval stressed the international character of this movement, which, in his words, abolished not only the boundaries between reality and dream, but also the boundaries between nations and languages. The strategy of the Czech interwar avant-garde, which in the 1920s confidently developed its own artistic trends and viewed surrealism with a critical distance that included both ideological and artistic reservations, is worth noting.

This paper seeks to delineate the essential issues. Why did the Czech avant-garde join Surrealism in the 1930s, how did it justify its decision theoretically, and what role did it play in the international context? How did Breton's desire to spread Surrealism across Europe and other continents relate to his demand, expressed in his 1953 Paris monograph *Toyen*, for a comparative study of the characteristics of art in different countries, based on the methods of experimental psychology and taking into account the specific political situation? And what lessons can be drawn from the current exhibition project *Surrealism Beyond Borders*?

Keywords: surrealism; avant-garde movement; internationalism and universalism

Ačkoli se všechny meziválečné avantgardy pokládaly za mezinárodní, surrealismus v průběhu třicátých let v tomto ohledu ostatní směry nápadně předčil. Jádro bývalého Devětsilu se k němu připojilo právě na začátku uvedené etapy. Vítězslav Nezval a Karel Teige přitom okamžitě zdůrazňovali, že obě rovnoprávná vrstevnická hnutí, poetismus a surrealismus, dospěla vlastním samostatným vývojem, odvíjejícím se od první poloviny dvacátých let, konečně do fáze, kdy se jejich politická i umělecká stanoviska sblížila. Takový názor naznačený citátem v názvu tohoto příspěvku vyjádřil Nezval již v úvodním sdělení André Bretonovi, které časopis *Le Surréalisme au service de la révolution* zveřejnil v květnu 1933.¹ Surrealismus měl výrazně antinacionalistické zaměření a Nezval konci-
poval své prohlášení jako mluvčí pražské (nikoli české) skupiny umělců a intelektuálů.

¹ Vítězslav Nezval à André Breton, *Le Surréalisme au service de la révolution*, č. 5, květen 1933, s. 31. České znění Nezval otiskl v úvodu letáku *Surrealismus v ČSR*, jímž 21. března 1934 oznámil založení skupiny.

Také při založení Skupiny surrealistů v ČSR na jaře 1934 se vyhnul národnostnímu určení.² Termín „česká surrealistická skupina“ použil až v roce 1938, když se ji pokoušel rozpustit.

V mezidobí se ale pražští surrealisté čile účastnili procesu internacionalizace. Při velmi úspěšném přednáškovém turné André Bretona a Paula Eluarda v Československu na jaře 1935 vznikla myšlenka vydávat dvojjazyčný *Bulletin international du surréalisme / Mezinárodní buletín [sic!] surrealismu*. První číslo připravila Skupina surrealistů v ČSR v těsné spolupráci s francouzskými hosty a mírně ho antedatovala předvečerem jejich odjezdu z Prahy. Další tři čísla bulletinu vyšla postupně na Tenerife, v Bruselu a v Londýně, vždy v součinnosti místních surrealistů s Bretonovou skupinou. Breton později shrnul tyto snahy v rozhlasových rozhovorech s André Parinaudem, vysílaných v roce 1952: „*Přání urychlit internacionalizaci surrealismu se projevílo i v častých cestách několika z nás. V Praze, kam jsem odjel s Eluardem, na Kanárských ostrovech s Péretem, v Londýně, kde se nás sešel značný počet, na sebe nepřetržitě navazovaly přednášky, rozhovory, výměny názorů zaměřené na plné sjednocení úsilí. Ke konci každého našeho pobytu mimo Francii jsme ostatně vydali, většinou ve dvou jazycích, Mezinárodní surrealistický bulletin, který posoudil rozsah docílených dohod, a především naznačil perspektivy činnosti, na níž jsme se s přáteli dohodli.*“³ Zatímco ve dvacátých letech se surrealismus omezoval v podstatě na pařížskou a bruselskou skupinu, k nimž se ještě připojili bělehradští surrealisté, v polovině třicátých let nastával skutečně jeho světový rozmach, jak roku 1935 zdůraznil Benjamin Péret v *Cahier d'art* v článku přímo nazvaném *Le Surréalisme international*. Také pražský bulletin v téže době připomněl, kde všude již surrealisté působí: „*Naše aktivita, rozvíjená v Paříži, v Bělehradě, v Bruselu, v Kodani, v Praze, ve Štokholmu [sic!], v Barceloně, v Curychu, v Londýně, v New Yorku, na Kanárských ostrovech, v Tokiu, je dostatečnou zárukou, že se stal surrealismus v nejkonkrétnějším slova smyslu internacionálním.*“⁴

Od roku 1935 se pořádaly mezinárodní výstavy surrealismu, mezi jejichž organizátory patřil vždy Breton. Staly se prostředkem, jak sdělit aktuální myšlenky a potvrdit společnou činnost, a zároveň lákaly nové členy. Globální rozpětí surrealismu názorně doložila třístránková fotomontáž v desátém čísle časopisu *Minotaure* z roku 1937, volně sestavená z obálek surrealistických časopisů, sborníků, knih, katalogů a pozvánek z celého světa, od Evropy po Japonsko nebo Peru. Expanze surrealismu měla vazby k politickému pojetí internacionalismu. Jeho příkladem se stala poněkud paradoxně Třetí (komunistická) internacionála, která sice vyhlášovala nadřazení komunistické myšlenky zájmům jednotlivých států a národů, ale ve skutečnosti byla řízena centrálou ze sovětského Ruska, následně Sovětského svazu. Rovněž v surrealistickém hnutí zůstávala centrála v Paříži v Bretonově skupině, přesto její přístupy k ostatním účastníkům hnutí nebyly tak autoritativní: Breton naopak podněcoval skupiny v různých zemích ke vzájemné spolupráci nezávisle na Paříži.⁵

² Jediným nečeským členem se na krátkou dobu stal maďarský literát Imre Forbáth (Emerich Fuchs), který se usadil v Čechách po pádu Maďarské republiky rad, ale se surrealismem neměl mnoho společného.

³ André Breton, *Rozhovory*, Praha 2003, s. 163.

⁴ Naše aktivita..., *Mezinárodní bulletin surrealismu*, č. 1, duben 1935, s. 2.

⁵ Například v dopise z 11. 2. 1935 Breton nabádal Nezvala, aby pražská skupina udržovala styky se surrealisty v Dánsku, Švédsku a Japonsku, viz *Depeše z konce tisíciletí. Korespondence Vítězslava Nezvala, Marie Krulichové – Milena Vinařová – Lubomír Tomek* (edd.), Praha 1981, s. 79.

Podle úvodního textu na titulní straně prvního čísla *Mezinárodního bulletinu surrealismu*, na němž se pražští surrealisté shodli s Bretonem a Eluardem, zasahovala internacionalizace nejen výstavy, publikace, přednášky a diskuse, ale přímo lidskou psychou: „*Ode dne, kdy našel surrealismus v dialektické myšlence jednoty vnějšího a vnitřního světa základ k neustálému vyrovnávání oné houpačky, kterou je člověk vzhledem ke skutečnému světu a k sobě samotnému, jakmile přestal vidět hranice mezi bděním a spánkem, vědomím a nevědomím, skutečností a snem, objektivitou a subjektivitou, jak by mohl ještě vidět hranice mezi národy a jazyky, jak by mohl nevstoupit prakticky do sféry internacionální aktivity, když tam ve skutečnosti směřoval odevždy poznáním a vyvrácením umělých antinomií. Lidská psycha je internacionální, právě tak jako podmínky k plnému poznání rozvíti a přeměně lidského individua jsou internacionální.*“⁶ Surrealisté tak dovedli do důsledků spojení Karla Marxe a Sigmunda Freuda, osvobození společnosti a revoluci mysli.

Výzvu k novému způsobu zkoumání „surrealismu s ohledem na jedinečnost autorů a skupin z různých zemí vyslovil s časovým odstupem sám Breton v Úvodu k dílu Toyen, napsaném v roce 1953 pro její monografii vydanou exilovým nakladatelstvím Sokolova a později přetištěném v rozšířené verzi knihy *Le Surréalisme et la peinture* z roku 1965: „*Kdyby umělecká kritika plnila minimálně své úkoly, alespoň v tom, co jí může nabídnout dnešní experimentální psychologie, zkoumala by a srovnávala v rámci jedné doby, a zvláště naší doby, co se každá země snaží vyjádřit v umění (v invenčním umění) osobitého či specifického. Jak upozorňuje Hermann Rorschach, „srovnávací studium zaměřené na určitý druh vnitřní rezonance u různých národů by mělo zahrnovat i srovnávání jejich vloh a dovedností“. Nic takového se ovšem nedá čekat od uměleckého šovinismu, který nikde tak nebuji jako ve Francii a o závod velebí nadměrně přeceněné hodnoty jako Rouault, Utrillo nebo Léger. Kdyby se tu někdo jen trochu zabýval podobným studiem, musel by nahlédnout, jak mimořádných výsledků dosáhlo ve své krajní poloze umění tak mladé země jako Československo, země, která tolik lačnila po svobodě, a přece ji stihl celý řetěz pohrom: Mnichov, vpád Němců a posléze ruská okupace – která vyvolala výraznější projevy intolerance než kdekoli jinde. V tomto směru by se stěží našla silnější a věrnější výpověď než dílo Toyen, jasné jako její srdce, i když jím procházejí temné předzvěsti.*“⁷

Švýcarský psychiatr Hermann Rorschach publikoval knihu *Psychodiagnostik*, obsahující později proslavený projektivní test založený na zjišťování asociací, jaké vyvolávají inkoustové skvrny, již v roce 1921. Jeho metoda se však rozšířila až během třicátých let a zájem o ni dál vzrůstal po válce. Surrealisté kupodivu necitovali Rorschacha při objevu dekalkománie v roce 1936. Breton měl ve své knihovně čtvrté francouzské vydání *Psychodiagnostiky* z roku 1947 a Rorschachovým dílem se zabýval právě na začátku padesátých let, kdy se vyrovnával s tašismem. O Rorschachovi se zmínil v závěru rozhovoru s Parinaudem, uveřejněným v březnu 1952 v časopise *Arts*, v němž odpovídal na otázky o vztahu umění a vědy. Netajil se skepsí k představě jejich opětovného sblížení a uvedl jen několik výjimek, kdy současná věda může být pro umělce inspirativní. Vedle Freuda šlo nově také o Rorschacha: „*Teorie tvaru (Gestalttheorie) je pro umění právě tak důležitá jako psychoanalýza, a kdyby jejich společná výslednice v Rorschachově „psychodiagnostice“*

⁶ Ode dne, kdy našel surrealismus..., *Mezinárodní bulletin surrealismu*, č. 1, duben 1935, s. 1.

⁷ André Breton, Úvod k dílu Toyen, in: Karel Srp, *Toyen*, Praha 2000, s. 347. Ruskou okupací minil tehdy Breton totalitní režim nastolený v Československu v roce 1948.

byla lépe známá, zcela nepochybně by byl konec jistým přehnaným pretencím takzvaného ‚abstraktního‘ malířství. Pro umělce mi připadají přitažlivé všechny ‚projektivní techniky‘, které používají, testů‘.⁸

Ve výše zmíněném textu věnovaném Toyen připomněl Breton Rorschacha i v souvislosti s jejími kresebnými cykly *Přízraky pouště*, *Střelnice* a *Schovej se, válko!*: „Stačí přihlídnout k době, kdy byly vytvořeny, a můžeme prokázat, že odpovídají – abychom se drželi Rorschachovy terminologie – ‚momentům vyžadujícím nezbytně introverzi. V posledních letech,‘ konstatuje autor *Psychodiagnostiky*, ‚je zjevný posun směrem k introverzi. Znovu se užívá jejich starých gnostických cest.‘ Už jen to by svědčilo o závažnosti historické situace a mimořádném významu díla Toyen.“⁹ Bretonův kritický odkaz na střídání totalitních režimů v Československu nebyl náhodný, protože surrealisté neúnavně sledovali politické dění ve světě a v radikálních prohlášeních k němu zaujímal jasný postoj, ale novým rysem v jeho uvažování se stalo nabádání k takovému výzkumu psychických dispozic umělců, jenž by se s odvoláním na Rorschacha soustředil i na země jejich původu a včlenil tento aspekt do hlubinné reakce autorů na současný stav světa.

Otázka globálního rozšíření surrealismu, jež v poslední době přitahuje pozornost různých badatelů, se ve zvlášť vypjaté podobě stala tématem výstavy *Surrealism Beyond Borders*, jež proběhla v letech 2021–2022 v The Metropolitan Museum of Art v New Yorku a v Tate Modern v Londýně. Její kurátoři se přihlásili k současné terminologii, která dává přednost pojmu „transnacionální“, rovnoprávně zahrnujícímu rozmanité místní variace a specifické ohlasy, jež společně vytvářejí živý organismus, před dobovým pojmem „internacionální“, vyhrazeným nyní pro užití v historických souvislostech.¹⁰ Effie Rentzou ale v závěrečném textu obsáhlé doprovodné publikace vyzdvihla třetí termín, který je pro surrealismus zásadní – univerzalizmus. Upozornila, že schopnost celosvětového rozmachu surrealismu byla obsažena již v jeho zárodku, ve výzvě k zásadnímu přeskupení lidských hodnot, oproštěnému od eurocentrických axiologických hierarchií. Jak psychoanalýza, tak etnografie nabídly surrealismu základy k novému promyšlení otázky po podstatě člověka. Dynamika hnutí nespočívala jen v hustých sítích kontaktů, ale byla naprogramována v jádru surrealismu. Zatímco internacionalistický ideál světa stále závisel na národech jako svých stavebních jednotkách a v důsledku podřizoval etické postavení individuality historickému determinismu třídního boje, surrealistický univerzalizmus nechával stranou národní struktury a naplňoval svou vizi světa etickou naléhavostí. Mimořádný mezinárodní úspěch surrealismu byl podle Effie Rentzou do značné míry způsoben tím, že transformoval meziválečné politické pojetí internacionalismu do obnoveného univerzalizmu.¹¹

Podobný výklad surrealistického univerzalizmu předložil již Karel Teige ve stati *Osud umělecké avantgardy v obou světových válkách*, otištěné roku 1946 v časopise *Kvart*. Připomněl Šaldovu předpověď příštího osudu poetismu z roku 1928 a navrhl paralelu s poválečnou situací surrealismu: „*Poetismus se zřekl jména, ale neodumřel, nýbrž dospěl k novým, vyšším výbojům na platformě surrealismu. Surrealismus se nestal bezejmenným:*

⁸ Breton (pozn. 3), s. 270.

⁹ Breton (pozn. 7), s. 348.

¹⁰ Stephanie D’Alessandro – Matthew Gale, *The World in the Time of Surrealists*, in: Eadem et idem, *Surrealism Beyond Borders*, New York 2021, s. 8–31.

¹¹ Effie Rentzou, *Internationalism and Universalism*, in: D’Alessandro – Gale (pozn. 10), s. 308–309.

je spíš bezhraničný a bezbřehý. Jako poznaná podstata poezie, jako akt víry v její univerzálnost, jako dispozice ducha a napětí k jeho svobodě a k prohloubení skutečna, může si surrealismus podle Bretonových slov s důvěrou klást otázku, zda jeho trvání do budoucna má naději, že bude počítáno na dny nebo na staletí.¹²

VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE

- Breton André, *Rozhovory*, Praha 2003.
Breton André, *Le surréalisme et la peinture*, Paris 1965.
D'Alessandro Stephanie – Gale Matthew (edd.), *Surrealism Beyond Borders*, New York 2021.
Nezval Vítězslav, *Manifesty, eseje a kritické projevy z let 1931–1941*, Milan Blahynka (ed.), Praha 1974.
Teige Karel, *Zápasy o smysl moderní tvorby. Studie z třicátých let*, Jiří Brabec – Vratislav Effenberger – Květoslav Chvatík – Robert Kalivoda (edd.), Praha 1969.
Teige Karel, *Osvobozování života a poezie. Studie ze čtyřicátých let*, Jiří Brabec – Vratislav Effenberger (edd.), Praha 1994.

¹² Karel Teige, Osud umělecké avantgardy v obou světových válkách, in: Idem, *Osvobozování života a poezie. Studie ze čtyřicátých let*, Jiří Brabec – Vratislav Effenberger (edd.), Praha 1994, s. 125.